

**К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**И.АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.17.548 Диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК: 494.3 (014) (574)**

Касымбекова Алмаш Нысанбековна

**КАЗАК ТИЛИНИН МЕДИЦИНАЛЫК ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАГЫ
ГРЕК-ЛАТЫН ЭЛЕМЕНТТЕРИ**

10.02.06 – түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институтунун лингвистика кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Мусаев Сыртбай Жолдошевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдувалиев Ибраим

филология илимдеринин доктору, профессор
Жунисбек Алимхан

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.

Диссертациялык иш 2019-жылдын 28-февралында саат 10.00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекти, 27. [http: www.bhu.kg](http://www.bhu.kg)

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекти, 27.

Автореферат 2019-жылдын 27- январында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент**

С.К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу бир жагынан, азыркы казак тилинин өнүгүү динамикасы, экинчи жагынан, орус тилинен сөздөрдү өздөштүрүү процессинин активдүүлүгү жана мамлекеттик тилдин макамын бекемдөөгө багытталган тил саясаты аркылуу түшүндүрүлөт. Дүйнөлүк тил илиминде илимий терминологиянын калыптануусунда грек-латын элементтеринин өзгөчө ролу бир ооздон белгиленип жүрөт. Мындай жагдай бир беткей лингвистикалык гана өнүктө байланышпастан, аталган классикалык тилдердин жалпы адамзаттык деңгээлдеги маданий жана тарыхый ролуна түздөнтүз байланышат. Грек-латын элементтери башка дүйнөлүк тилдер менен катар орус тилинин да медициналык терминологиялык системасынын калыптанышын камсыз кылган.

Белгилүү болгондой, грек-латын элементтери орус тилине поляк, немис жана француз тили аркылуу кирген. Ал эми казак тилине сөз болуп жаткан элементтер орус тили аркылуу кабыл алынган. Орус тилиндегидей эле казак тилинде да медициналык терминология адабий тилдин маанилүү катмары болуп саналып, ал дүйнөлүк интеграция, ааламдашуу, жаңы технологиялардын кириши, медицина илиминин өнүгүүсү өндүү экстралингвистикалык факторлордун таасиринин астында өзгөрүүлөргө учурап турат. Байыркы замандардан бери эле дүйнөлүк тилдерде активдүү колдонулуп келе жаткан грек-латын элементтери казак тилинде да төл лексикага кирген лексикалык бирдиктердин катарында колдонулуп келет. Бүгүнкү күнгө чейин бул лексикалык катмар атайын тилдик изилдөөлөрдүн объектиси болбогондугу изилдөө ишинин актуалдуулугун тастыктаган кошумча аргумент катары каралышы шарт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Лингвистика институтунун, Түштүк Казакстан медицина академиясынын казак, орус жана латын тилдери кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөө максаты катары грек-латын элементтеринин кызмат аткаруу өзгөчөлүктөрүн, ошону менен эле катар аларды казак тилинин медициналык терминологиялык системасына адаптациялоонун жолдорун аныктоо эсептелет.

Мындай максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

- 1) изилдөөнүн түшүнүк, терминологиялык аппаратын тактап алуу;
- 2) казак тилинин медициналык терминологиясынын подсистемасындагы грек-латын компоненттери катышкан терминдердин корпусун аныктоо;

- 3) курамында грек-латын элементтери бар лексикалык каражатардын казак тилине адаптацияланышынын жалпы тенденцияларын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн иликтөө;
- 4) грек-латын элементтеринин ар кандай тилдик деңгээлдерде өздөштүрүлүү жолдорун аныктоо жана сыпаттап берүү;
- 5) курамында грек-латын элементтери бар өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексика-грамматикалык типтерин аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Казак тил илиминде грек-латын тилдеринен кирген терминдердин алгач ирет илимий изилдөөнүн объектиси катары каралып, алардын азыркы казак тилинде кызмат аткаруу бөтөнчөлүктөрүнүн мүнөздөлүп жатышы иштин илимий жаңылыгы катары эсептелет. Мындан тышкары диссертациялык изилдөөдө грек-латын элементтери катышкан терминдердин корпусу изилдөөгө алынып, аталган корпустун реципиент тилде өздөштүрүлүшүн иликтөөгө аракеттер жасалды.

Изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси изилдөө ишинен алынган тыянак-натыйжалардын тил илиминдеги актуалдуу проблемалар катары эсептелген тилдер аралык байланыш-катыштар, өздөштүрүүлөр, калькалаштыруу, сөз жасоо, жалпы жана жеке терминология өңдүү маселелердин иликтенишинде колдонулуш зарылчылыгы аркылуу аныкталат. Алынган натыйжалар жалпы тил илими жана казак тилинин лексикологиясы курстарын өтүүдө, ошондой эле медициналык окуу жайларында терминологияны окутуу процессинде, врачтардын, провизорлордун, фармацевтердин, дегеле медициналык кызматкерлердин практикасында жана окуу-методикалык материалдарды, тармактык сөздүктөрдү түзүүдө колдонулушу мүмкүн.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Казакстан коомчулугунун азыркы өнүгүү этабындагы казак тилинин медициналык терминологиясы казак тилинин, анын медициналык терминологиясынын казак тили мамалекеттик тил макамын алгандан кийинки мезгилден тартып өнүгүүсүнүн жыйынтыгы болуп саналат. Казак тилинде башка тилдерден сөздөрдү өздөштүрүүгө караганда төл лексикага басым жасалып, термин жасоого болгон мамиле өзгөрдү.

2. Грек-латын элементтери казак тилинин медициналык терминологиясында лексикалык башка бирдиктер менен катар кызмат аткарышат. Бул тилдик бирдиктердин өздөштүрүлүшү тилдин өнүгүүсүнүн бардык деңгээлдеринде байкалып, сөз болуп жаткан терминдердин орус тилинде өздөштүрүлүш системасынан айырмаланган өзүнчө бир системаны элестет. Грек-латын элементтеринин казак тилинин системасына адаптацияланышынын негизги ыкмалары катары жарым калькалоодо колдонулуучу аффиксалдык жана терминге карата дефинитивдик мамилени көрсөткөн синтаксистик

(аналитикалык) ыкмалар эсептелет.

3. Грек-латын элементтеринин казак тилинин грамматикалык система-сына адаптацияланышы анын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу ишке ашат. Реципиент тилдин лексика-грамматикалык системасына адаптацияланган элементтердин этимондору жаңы туунду сөздөрдүн жасалышына база ката-ры кызмат кылат.

4. Адъективдүү грек-латын элементтерин тубаса негиз катары өздөштү-рүүдө өздөштүрүлүп жаткан субстантивдин номинативдүү формасынын тандалып алынышы сөз болуп жаткан элементтерди казак тилине адапта-цияланышынын өзгөчө жолу катары саналат.

5. Грек-латын элементтерин казак тилинин ар кандай каражаттары ар-кылуу өздөштүрүлүшү классикалык тилдердин компоненттеринин орус тили аркылуу өздөштүрүлүп жаткандыгы сөз болуп жаткан элементтердин тер-минологиялык маанисинин (семантикасынын) “аңдалышын” күбөлөндүрөт. Мындан мамлекеттик тилдин дүйнөлүк интеграциянын фонунда өз алдынча өнүгүп жаткандыгы туурасындагы жыйынтыкка келүүгө болот.

6. Грек-латын элементтери жалгашкан туунду негиздердин калькала-нышы казак тилинин сөз жасоо мүмкүнчүлүгүн арттырат. Анткени калька-лоо аркылуу айрым терминдердин, теминдик айкаштардын (терминосочета-ний), сүйлөмдөрдүн структуралык моделдери көчүрүлөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Казак тилинин медициналык термино-логиясындагы грек-латын элементтеринин алгачкы ирет изилдөөнүн объек-тиси катары алынышы жана изилдениши изилдөөчүнүн жеке салымы болуп эсептелет. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжа-жыйынтыктар авторго таандык.

Изилдөө жыйынтыктарынын апробацияланышы жана жарыяла-нышы. Изилдөө ишинин багыты, мазмуну, негизги жоболору менен натыйжа-лары боюнча республикалык жана эл аралык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалган. Изилдөөнүн натыйжа-жыйынтыктары боюнча 10 макала, анын ичинен РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү жана КР ЖАК тарабынан расмий каттоодон өткөн басылмалар-да 7 макала жарык көрдү.

Диссертациялык иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү – 223 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн темасынын тандалып алыны-шы, актуалдуулугу, илимий жаңылыгы, максаты жана милдеттери, коргоого

коюлуучу негизги жоболор, иштин теориялык жана практикалык маанилери аныкталып, иштин апробациясы тууралуу маалыматтар берилди.

“Медициналык терминологиянын калыптанышы жана тилдик өздөштүрүү чөйрөсүндөгү учурдагы тилдик процесстер” деген аталыштагы биринчи бап өзүнө эки параграфты камтыйт. «Медициналык терминологиянын жана терминология илиминин жаралуу тарыхынан» аттуу биринчи параграфта медициналык терминологиянын жана терминология илиминин байыркы замандардан тартып бүгүнкү күнгө чейинки өнүгүү тарыхы туурасында кеп козголот.

Орус медициналык терминологиясынын курамына грек тили аркылуу латинизмдер кире баштаса, 15-16 кылымдарда терминдер, негизинен, поляк тили аркылуу кирген. Орус медициналык терминологиясынын андан ары өнүгүсү Ф.П.Поликарпов, М.В.Ломоносов, А.П.Протасов, М.И.Шейн, Н.М.Амбодик-Максимович, П.А.Загорский, Е.О.Мухин өндүү орустун алгачкы окумуштууларынын ысымдары менен тыгыз байланыштуу. 19 кылымда орус медициналык терминологиясына кирген терминдердин басымдуу бөлүгүн классицизмдер менен неоклассицизмдер түзгөн.

20 кылымда улуттук тилдердин терминологияларынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү катары алардын курамында интернационализмдер жана алардын эквиваленттеринин көбөйүшү эсептелет. Маселен, Г.Арнаутовдун беш тилде жарык көргөн “Медициналык терминологиясында” (София, 1979) латын тилиндеги *haemorrhagia* термини ар кайсы тилдерде төмөндөгүдөй варианттарда колдонулуп келет: орус. *кровотечение, кровоизлияние жана геморрагия*; англ. *h(a)emorrhage, bleeding*; франц. *hemorragie, saignement*; нем. *blutung, hamorrhagie*; ал эми “Казак-орус, орус-казак терминологиялык сөздүгүндө [2000 г.] *геморрагия – қан кету, геморрагия* варианттарында берилген.

Грек-латын тилдеринен көптөгөн медициналык терминдер орус тилине Батыш-Европа тилдери аркылуу кирип жатат. Медицина илиминде графикалык жана грамматикалык жактан латын тилинде жазылган жана айтылган терминдер пайдалануу салтка айланган.

Казак тилинин да терминологиясы жыйырманчы кылымдын жыйырманчы жылдарынан тартып өнүгүүгө багыт алат. Казак тилинин медициналык терминологиясынын өнүгүшү жана калыптанышына байланыштуу маселелер К.Г.Аяпбергенованын изилдөө ишинде каралган (1987). Ал эми 20-жылдардан тартып терминологияга байланышкан ар кандай маселелерди изилдөөгө байланыштуу макалалар жарык көрө баштаган. С.Сейфуллин, М.Ауэзов өндүү белгилүү инсандар, илим жана маданият жаатындагы ишмерлер тарабынан терминологияны систематизациялоонун зарылдыгы ай-

тыла баштаган. Ал эми казак терминологиясын өзүнчө илимий тармак катары бөлүштүрүү демилгеси А.Байтурсиновго тиешелүү. Окумуштуу казак тилинин ички ресурстарын мүмкүн болушунча колдонуу менен, ал эми чет тилдеринен кирген сөздөр казак тилинин фонетикалык мыйзамдарына ылайык өздөштүрүлүшү керектиги туурасындагы ойду айткан. Сөз болуп жаткан мезгил аралыгында алгачкы тилчи-окумуштуулардын аракеттеринин жемиши катары латын графикасында жазылып, 1931-жылы жарык көргөн “Атоолор сөздүгүн” («Атаулар сөздігі») көрсөтүүгө болот. Бул сөздүккө ошол мезгилдеги бардык илимий багыттар боюнча активдүү колдонулган 800 сөз-терминдер, анын ичинде эл аралык 100 сөз-термин кирген.

Биринчи медициналык терминологиялык орусча-казакча справочник (авторлор Тарабаева Г., Каракулов И., Омаров С.) 1950-жылы жарык көрүп, ага анатомия жана клиникалык медицина боюнча 1000ге жакын термин кирген. Мындан тышкары 1960-жылы “Орусча-латынча-казакча терминологиялык сөздүк” жарык көрүп, анда медициналык терминдерди систематизациялоо аракети көрүлгөн. 1961-жылы М.Исамбаев тарабынан медицина илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн “О формировании терминов при составлении русско-латино-казахского медицинского терминологического словаря” (1961) аттуу кандидаттык диссертация ийгиликтүү корголгон. Аталган изилдөө ишинде медициналык терминологиянын жалпы тарыхына байланыштуу маселелер каралганы менен, аларга лингвистикалык өңүттөн талдоо жүргүзүлгөн эмес.

1960-1970-жылдар аралыгында медициналык терминология багыты боюнча бир катар илимий макалалар жана сөздүкөр жарык көргөн. 1978-жылы К.Жидебаев тарабынан “Анатомические названия в казахском языке” (Алма-Ата, 1977. – 134-б.) деген темада кандидаттык диссертация корголгон. Аталган изилдөө ишинде анатомиялык аталыштарга тарыхый-этимологиялык жана морфологиялык өңүттөрдөн илик жүргүзүлгөндүктөн, адистер тарабынан бул эмгек медициналык терминдерди тилдик өңүттөн анализге алган эмгек катары сыпатталган. Мындан тышкары иште медициналык терминдердин жасалышынын *аффиксация*, *сөз бириктирүү*, *сөз айкашы* өндүү өнүмдүү жолдору көрсөтүлгөн. Кийинки этапта, б.а. “кайра курууга чейинки мезгилде” лексикографиялык иштерде орус тилиндеги даяр терминдерди алардын казак тилиндеги эквиваленттерин издебей эле кабыл алуу тенденциясы күч алгандыгы белгилүү.

Ошого карабастан XX кылымдын экинчи жарымынан тартып казак терминологиясында жана термин жасоо жаатында изилдөө иштери күч алып, таптакыр башка нукка бурулган. Маселен, 1986-жылы казак окумуш-

тууларынын «Проблемы казахской терминологии» деген аталыштагы илимий эмгектеринин жыйнагы жарык көрөт. Ал эми 1998-жылы У.Айтбаевдин “Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы” аттуу монографиясы жарыкка чыгат. Аталган эмгекте казак тилинин төл лексикасына мүнөздүү сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши, алардын семантикалык жаңы өзгөчөлүктөргө ээ болушу, сөз жасоо активине аз өнүмдүү суффикстер менен мүчөлөрдүн киришинин тенденциялуу мүнөзү белгиленген. Казак тилинин терминологиялык лексикасынын толукталышынын активдешүүсү өткөн кылымдын 90-жылдарына туура келет. Мындай жагдай эң ириде казак тилинин мамлекеттик тил катары макамга ээ болушу менен түшүндүрүлөт. Аталган мезгилде илимдин түрдүү тармактары боюнча, анын ичинде медицина тармагы боюнча дагы терминологиялык сөздүктөр түзүлө баштаган. Ошону менен эле бирге казак тилинин медициналык терминологиясынын өнүгүүсүнө медицина жаатында эмгектенген окумуштуулардын окуу китептеринин, монографияларынын жарыкка чыгуусу да оң таасирин тийгизген.

Жогоруда сөз болондой, А.Кайдаров, У.Айтбаев, А.Р.Рахишев, Ш.Курманбайулы өңдүү окумуштуулар термин жасоодо казак тилинин ички ресурстарын пайдаланууга басым жасоонун, түркизмдерди натыйжалуу колдонуунун, эл аралык терминдерди казак тилинин фонеморфологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык өздөштүрүүнүн зарылдыгын белгилешкен.

Биринчи баптын “Сонку мезгилдеги тенденциялар жана тилдик өздөштүрүү жаатындагы тилдик процесстер” деген экинчи параграфында 21 кылымдын башында эл аралык аренада болуп өткөн тарыхый, саясий окуялар туурасында кеп козголот. Советтер Союзунун урашы менен Батыш өлкөлөрү менен болгон саясий, экономикалык, соода, маданий, илимий жааттардагы байланыштар түзүлө баштаган. Мындай процесстерин таасири астында орус тилине англис тилинен көп сандаган сөздөр кирип, активдүү лексиканын курамын толуктады. Сөз болуп жаткан маселе боюнча А. Кайдаров тилдердин өз ара карым-катышка кирүүсүнө байланыштуу маселелер тил илиминдеги негизги маселелердин катарында турарын белгилейт. Анткени дүйнөдө сырткы таасирлерге кабылбаган, лексикасына башка тилдерден сөздөр кирбеген, таза тилдер жок [Кайдаров А.К.-2003,3]. Маселен, кытай тилинин сөздүгү жылына 1000 жаңы сөз менен толукталып турса, анын ичинен 700 сөз чет тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр болуп чыгат [Лю Цзю Ань-2003,5].

Лексикалык өзөштүрүүдө, окумуштуу Л.П.Крысин белгилегендей, лексикалык каражаттардын өздөштүрүлүшү интернационализация тенденциясына баш ийиши керек. Б.а., бардык тилдерге орток болгон интернационалдык морфемалар жаңы сөздөрдүн жасалышына орток кызмат аткаруусу

шарт. Мындай эл аралык тилдик элементтерге: *анти-, -ация, видео-, космо-, -метр, супер-, тайм-, шоу-, -инг, -мен, секс-, -гейд, -мейкер* жана башка морфемаларды киргизүүгө болот.

Азыркы учурда өздөштүрүүнүн бардык тилдерге мүнөздүү болгон ыкмасы катары калькалаштырууну айтууга болот. Казак тилинин мамлекеттик тил макамына ээ болон мезгилден тартып өздөштүрүлгөн лексикалык каражаттарга болгон мамиле бир жактуу болбой, окумуштуулар арасында бирикчинчисин танган кайчы пикирлердин жаралуусун шарттады. Маселен, А. Кайдаровдун пикиринде, кайсы тилди алып карабайлы анда өздөштүрүлгөн лексика жалпы лексиканын 15-20% гана түзүшү керек [Кайдаров А.-1998,120]. Окумуштуу белгилегендей, эгерде казак тилинин терминологиясынын мурункудай эле 70-80% орус же англис тилинен кирген сөздөр түзүп турса, мындай жагдай казак тилинин мамлекеттик тил катары өнүгүүсүнө оң таасир этери күмөн жаратат. Андыктан А. Кайдаров казак тилинин төл лексикасына кирген сөздөр менен өздөштүрүлгөн лексикага кирген сөздөрдүн пайыздык катышы башкача болуусу керектигин баса белгилеген [Калиев Б.-2002, 31].

Бүгүнкү күндө мамлекеттик тил макамына ээ казак тили ашыкча идеологизациядан арылып, орус тилинин таасиринен чыгып, өз алдынча өнүгүүгө багыт алды. Бирок тилдин тазалыгына бир беткей мамиле жасап биздин тилибизде турукташып калган көптөгөн өздөштүрүлгөн сөздөрдү лексикабыздан четтетип коюуга болбойт. Биздин пикирибизде да, Европа өлкөлөрү болобу же түрк тилдүү өлкөлөр болобу интернационалдык терминдерди которбой эле кабыл алышкан [Сарыбаев Ш.-2000,130].

Терминдерди өздөштүрүү маселесинин актуалдуулугу Казакстандын Президентинин “Казакстан – 2050” стратегиясында баса белгиленген: “Биз казак тилинин модернизацияланышына жетишүү аркылуу эне тилибизди заманбап тилге айлантуубуз зарыл, терминология жаатындагы маселелерди чечүүдө орток пикирге, консенсуска келишибиз керек. Турукташып калган эл аралык терминдер менен атоолорду казак тилине которууга байланыштуу маселелерди биротло чечүүгө мезгил келип жетти. Ошол эле учурда дүйнөлүк тилдердин баарына орток, бирдей кызмат аткарган сөздөрдүн бар экенин жана алар тилибизди байытып жатканын унутууга болбойт”.

“Курамында грек-латын элементтери бар сөздөр – тилдердин лексикалык системаларынын ажырагыс бөлүгү” аттуу экинчи бап үч параграфты өзүнө камтыйт.

Экинчи баптын **“Грек-латын этимондуу сөздөр жеке тил илиминин изилдөө предмети катары”** аттуу биринчи параграфында сөз болуп жактан

маселенин чет элдик, ата мекендик жана казак тил илимдери жааттарында изилдениш тарыхы туурасында сөз козголот. Ишибизде коюлган негизги максатка ылайык, бул жааттагы айрым изилдөөлөргө гана токтолуп өттүк.

Грек-латын тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдү изилдөө боюнча Бытыш Европа, орус тил илимдеринде илимий адабияттар арбын болсо, ал эми казак тил илиминде бул багытта илимий адабияттардын саны чектелүү. Казак тилинин өздөштүрүлгөн лексикасынын бул катмарына мүнөздүү тил каражаттары биринчи ирет А.Х.Азаматованын диссертациясында изилдөөгө алынган [2001]. Аталган изилдөө ишинде грецизм/латинизмдер грек, латын тилдеринен кирген элементтер (лексема, морфема, синтаксистик конструкция) же грек, латын тилдериндеги сөз жасоо моделдерине ылайык жасалган сөздөр катары сыпатталган. Ошондой эле грек-латын терминдик элементтери А.Х.Азаматованын «Метаязык лингвистики» (2008) аттуу эмгегинде да каралган.

Азыркы тилдерде грек-латын элементтүү сөздөр өздөрүнүн структура-семантикалык мүнөздөмөлөрүнө жана реципиент – тилдин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык өздөштүрүлүүдө. Изилдөөчүлөр тарабынан бул сөздөрдүн өздөштүрүлүү мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталган.

“Грек-латын тилдеринен орток тил аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөр казак тилинин лексикасынын баюу булагы катары жана алардын адаптацияланыш формалары” деген экинчи параграфта орус тилинен казак тилине өздөштүрүлгөн лексикалык бирдиктер иликтенген. «Латинизм», «грецизм» түшүнүктөрүнүн орус тилиндеги сөздүктөрдө берилген дефинициялары келтирилген.

Э.Д.Сулейменованын редакциясы алдында жарык көргөн “Тил илими боюнча орусча-казакча сөздүктө” (1998) латинизмдер казак тилине орус тили аркылуу өздөштүрүлгөндүгү атайын белгиленген эмес. Казак тилине орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөрдү жана терминдерди изилдөөчүлөр “кirme сөздөр” деген лексикалык катмарга тиешелүү деп эсептешет. Маселен, терминолог Б.Калиев казак тилинде чет тилдеринен кирген сөздөрдүн сөздүгү жок экендигин белгилейт [2003, 43]. Ошондой болсо дагы грек-латын тилдеринен кирген сөздөр казак тилинин терминдик лексикасынын белгилүү бир бөлүгүн түзүү менен казак тилиндеги сөздүктөрдүн көбүнө кирген. Терминдик лексикага атайын изилдөө ишери арналып, диссертациялар коргологон [Алисжанов С.К.,1996; Исакова С.С.,2000; Нуржанова А.С., 2000]. Мындай эл аралык терминдердин жайылышында көркөм адабияттын ролу өзгөчө маанилүү экендиги Б.О. Баймуханова тарабынан белгиленген [1988].

Кириллицанын кабыл алынышы менен казак тилине орус тилинен же ал аркылуу башка чет тилдеринен кирген сөздөрдүн оозеки кептеги жана жазмадагы кызмат аткаруусу түп тамырынан өзгөрүүгө дуушарланган. Бул жагдайды академик А. Кайдаров “казак тилинин дубалдары урай баштагандыгына” образдуу салыштырган. Окумуштуунун пикиринде, казак тилине мүнөздүү болбогон, жат фонетикалык кубулуштар пайда болгон. Жыйынтыгында, окумуштуу таасын белгилегендей, октябрь ыңкылыбына чейин жана андан кийин кабыл алынган терминдер, атоолор бир тилдин эки казанында кайнай баштаган [А.Кайдаров-1993, 29].

Бүгүнкү күндөгү тил саясаты жаатындагы оң тенденциялар эне тилибиздин өнүгүү векторун жаңы нукка салды. Тагыраак айтканда, эл аралык терминдерди казак тилине фонетикалык жана графикалык жактан адаптацияланган турпатта кабыл алына баштады: *этил спирті, мәшіне, нөмір, нөмірлеу, мәрмәр* (этиловый спирт, машина, номер, нумеровать, мрамор).

Ал эми казак тилинин морфологиялык системасына чет тилинен кирген сөздөр эки жол аркылуу адаптацияланат: 1. Кабыл алынып жаткан тилге лексикалык материал “*omnia mea tecum porto*” (“Өзүмдүкүн өзүм менен алып жүрөм”) принцибине ылайык кабыл алынып, грек, латын тилдеринен сөздөр аталган тилдерге мүнөздүү аффикстер менен бирге негиз турпатында кирет: *биология, реализм, аспирант* ж.б. 2. Грек-латын элементтерине казак тилинин аффикстеринин уланышы аркылуу адаптацияланат: *абсолютный-абсолюттік панорамный-панорамалық* ж.б.. Мындан тышкары орус тилиндеги мүчөнүн түшүп калуусу менен кабыл алынган сөздөр дагы кездешет: *анальный-анал* (анал тесік-анальное отверстие), *алименты-алимент* ж.б.

Азыркы казак тилинин лексикалык курамы чет тилдеринен кирген сөздөргө мүчөнүн улануусу менен жасалган этиш сөздөр: (*реформировать-реформалау* ж.б.), транслитерацияланган сөздөр (*вето* – лат. *veto* тыюу салам, *факсимиле* – лат. *facsimile* – ушуга окшош нерсе жаса), терминдердин изафеттик жол менен айкашуусу: *тексеру актісі* (лат. *actus процесс, аракет*) – *акт ревизии* – *изафет II*), аббревиатуралар (ҚР – *Қазақстан Республикасы*, лат. *respublica* коомдук иш, мамлекет – *Казакстан Республикасы*), структурасынын акыркы бөлүгү өзгөргөн сөздөр: (*telegraphia*-телеграфия, *teleponia*-телефония, *телеграф, телефон*– *сымтеттік*), жарым калька сөздөр аркылуу (*авто, авиа, гидро инфра* ж.б. элементтер) аркылуу да толукталууда.

Латын тилиндеги аффикси менен толук калькаланган сөздөрдүн казак тилиндеги эквиваленттеринин маанилеринин толук шайкеш келиши. Мындай сөздөрдүн курамындагы казак тилиндеги кесипти, адистикти, кыймыл аракетти туюндурган *-шы/-ші* мүчөлөрү өнүмдүү грамматикалык формалар

катары кызмат кылат: *автомобилист* – *автомобильші*, *телефонист* – *телефоншы* ж.б.

Казак тилинин өнүгүүсүнүн азыркы этабында сөздөрдүн курамындагы чет тилинен кирген элементтер «кабыл алынып», «сиңе» баштаганы байкалат. Мындай процесс кабыл алынган сөздөрдүн казак тилинин төл лексикасына мүнөздүү тил каражаттары аркылуу берилишине байланыштуу болуусу ыктымал. Бул жагынан академик С.К. Кенесбаев тарабынан 1965 –жылы эле айтылган пикир тастыкталып жаткандыгы байкалат. Аты аталган окумуштуу: “Келечекте интернационалдык аффикстердин колдонулуу жыштыгы артып, натыйжада алар сөз жасоочу морфемалар катары элдин тилдик аңсезимине сиңе баштайт” деген пикирди айткан [1965, 18-б.].

Казакстандын эгемендүүлүккө эгедер болуусуна байланыштуу келип чыккан жаңы экономикалык жана социалдык реалийлердин шартында мурун орус жана казак тилинин пассивдүү лексикасынын курамына кирип калган айрым сөздөр кайрадан активдүү колдонулуу чөйрөсүнө киргендиги байкалат. Маселен, *гимназия* (греч. *Gymnasion* –мектеп), *губерния*, *губернатор* (лат. *Gubernator*–жетекчи) ж.б. сөздөр активдүү лексиканын курамына кайрадан кайтып келсе, ал эми айрым сөздөрдүн колдонулуу жыштыгы артып, мурункуга караганда көбүрөөк колдонула баштагандыгы байкалат: *академия* (грек. *academia* Платондун философиялык мектеби), *университет* (лат. *universus* жалпы, баары) өндүү сөздөрдүн колдонулушу активдешти. Казак тилине салыштырмалуу жаңыдан кабыл алынган сөздөрдүн жаңы айкаштары пайда болду: *фирманың президенти* – президент фирмы, *мәдени орталыгының президенти* – президент национально-культурного центра ж.б.

Демек, бүгүнкү күндө грек, латын тилинен кирген сөздөр дүйнөлүк башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн катарында казак тилинде активдүү колдонулуп жатат. Аны лексикалык, стилистикалык жактан байытуу менен, тилдин кыртышында адаптацияланып, асыресе, медицина тармагында басымдуулук кылып жатканы байкалат.

Экинчи баптын **«Медициналык терминдик системадагы терминдер жана терминдик элементтер. Медициналык терминология – система катары»** деген үчүнчү параграфында «медицина», «термин», «терминология», «терминдик система», «терминдик элемент» деген өндүү өзөктүү түшүнүктөр чечмеленип, аталган түшүнүктөрдүн дефинициялары берилген. Терминология маселелерин изилдөөгө алышкан А.А. Реформатский, Б.Н. Головин, З.И.Комарова, У.Айтбаев, А.А.Канападзе, В.П.Даниленко жана башка изилдөөчүлөрдүн көз караштары иликтенген. Натыйжада термин түшүнүгүнө, типологиялык жактан жиктелишине карата берилген орток, жал-

пы пикирдин жоктугу туурасында жыйынтык чыгарылган.

Медицина тармагы боюнча илимий тармактар шарттуу түрдө үч топко бөлүштүрүлүп жүрөт: медицина-биологиялык дисциплиналар, клиникалык дисциплиналар, медициналык-социалдык жана гигиеналык дисциплиналар. Сөз болуп жаткан параграфта медициналык терминологиядагы бул подсистемалардын маңызы ачылып, ар бир подсистемага илик жүргүзүлгөн.

«Терминдер», «терминология» жана «терминосистема» деген түшүнүктөрдү биз синонимдер катары пайдаландык. Изилдөө ишибизде биз медициналык терминологияга медицина илиминин, медицина кызматкерлери колдонгон терминдердин системасы, жыйындысы катары аныктама бердик. Жектөө ролундагы подсистемалар катары анатомия-гистологиялык терминология, фармацевтикалык терминология, клиникалык терминология подсистемалары эсептелет.

Азыркы учурда медициналык терминдерди түзүүдө негизги структуралык бирдик катары алгачкы элементардык маанини туюндурган терминдик элементтер (ТЭ) алынат. Тил илиминде терминдик элемент түшүнүгүнө карата бирдиктүү пикир жок. Изилдөөдө биз М.Н.Чернявский тарабынан берилген аныктамага кошулуу менен, мурунтан колдонулуп келген же жаңы терминдерди жасоодо терминологияда өзүнө бекитилген маанини сактаган, регулярдуу колдонулган туунду сөздүн каалагандай бөлүгү (морфема, морфемалардын блогу) катары карайбыз. Ал эми термин түшүнүгүн биз атайын мааниге ээ болгон, тигил же бул кесипке байланышкан түшүнүктү туюндурган жана калыптандырган, илимий жана кесиптик-техникалык түшүнүктөрдү, алардын ортосундагы карым-катнашты таануу жана өздөштүрүү процессинде колдонулган сөзөр, сөз айкаштары катары чечмеледик. Термин системалуулугу, биздин пикирибизде эки жактуу: Биринчиден, термин-терминдик системанын элементи, экинчиден, ал тилдик системанын элементи катары түшүндүрүлөт. Биз экинчи көз карашты алгылыктуулугу деп эсептейбиз, анткени термин, биринчи кезекте, сөз болгондуктан, ал тилдик системанын бирдиги, элементи катары каралышы шарт.

Үчүнчү бап “Грек-латын сөздөрү казак тилинин медициналык терминологиясында” деп аталып, бул бап төрт параграфтан турат.

Аталган баптын **“Субстантивдешкен грек-латын элементтеринин өздөштүрүлүшү жана алардын кызматы”** аттуу биринчи параграфы субстантивдешкен грек-латын элементтерин изилдөөгө арналып, 4000 зат атооч сөздөр талдоого алынган. Белгилүү болгондой, *nomen substantivum* (каз. *зат есім*) медициналык терминологиянын барык подсистемаларында: анатомиялык-гистологиялык (*диафрагма, вена, ганглий*), клиникалык (*ане-*

мия, тахикардия, колит) жана фармацевтикалык (адреналин, микстура, адсорбция) тармактарда колдонулат.

Орус тилинин таасири астында казак тилине кирген туруксуз, жылма басым менен айтыла баштаган жана мындай тенденция азыркы учурда деле сакталып келет: *фактор* (лат.*factor*–жасоо,өндүрүү), *бактерия* (грек.*bacteria* – таякча), *экология* (гр. *oikos*– үй, турак-жай, мекен+ *logos* түшүнүк, окуу) ж.б.

Оозеки жол менен өздөштүрүүгө мүнөздүү болгон фонетикалык трансформацияга ылайык, сөздөр, көбүнесе, зат атоочтор 20 кылымдын отузунчу жылдарынын экинчи жарымына чейин өздөштүрүлүп келгендиги байкалат: *апиын* – орус. опий (лат. *opium* < гр. *opion* кызгалдак ширеси); *станса* – орус. станция (лат. *statio* бекет, турук), нөл – рус. нуль (ноль) (лат. *nullus* эч нерсе).

Грек-латын компоненттүү туунду негиздерге казак тилиндеги сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн уланышы менен, алардын казак тилинин фонетикалык системасына адаптацияланыш процесси ишке ашат: *фактіге, аффектілі, консервілеу* ж.б.

Субстантивдешкен медициналык терминдердин басымдуу көпчүлүгү казак тилине орус тилиндеги калыбында кирген: *аннапарат* (лат. *Apparatus* – даярдоо), *масса* (лат. *Massa* – тоголок < гр. *Masso* – жолтоо болом, ийем ж.б.). Медицина боюнча жазылган терминологиялык сөздүктөрдө терминдердин колдонулушунун төмөндөгүдөй формалары бар экендиги аныкталды: 1. Өздөштүрүлгөн терминдин анын казак тилиндеги эквиваленти менен катар колдонулушу: *капилляр* – капилляр, қылтамыр; *миокард* – миокард, жүректің бұлшықетті қабығы. 2. Кашаанын ичине түшүндүрмөлөрдүн, б.а., алардын казак тилиндеги дефиницияларынын берилиши аркылуу колдонулушу: *диплоэ* – диплоэ (бас сүйектің кемікті заты); *симфиз* (ортасында кішкене қуысы бар шеміршек арқылы қосылыс).

Грек-латын элементтери бир катар суффикстер менен биригүү аркылуу сөз жасоочу негиз катары да колдонулат. Башка мүчөлөргө салыштырмалуу *-лық/-лік* мүчөсү жана анын варианттары (*-дық/-дік, -тық/-тік*) активдүү колдонула тургандыг аныкталды. Аталган мүчө орус тилиндеги *-ость* грамматикалык формасына туура келет: *дискордантность* (лат. *discordantis* несогласованный, несходный) – *дискорданттылық* ж.б.

Грек-латын элементтеринин казак тилинин медициналык терминологиясы жаатында өздөштүрүлүшүндө калькалоо натыйжалуу жол катары каралып жүрөт [Кайдаров А.-1993, 177]. Калькалоонун морфологиялык-синтаксистик жана семантикалык структурасына карап, изилдөө ишибизде

алардын сөз жасоочу, аналог-калькалар, семантикалык калькалар, жарым калькалар өндүү түрлөрүн бөлүп көрсөттүк. Калькалаштыруу префиксалдык-туунду сөздөрдү кабыл алууда ишке ашат: *абазия* (гр. *a-* тануу + *basis*-кадам) *жүрө алмау*, *дисфагия* (гр.*dys-* тануу, функции бузулушу+*phagein* тамактануу) – *жүтудүн бұзылуу* ж.б.

Мындан тышкары суффиксалдык элементтер калькаланат. Маселен, *-ия* (*-io, ia*), *-ция* (*-tio*), *-сия* (*-sio, -xio*) сыяктуу тигил же бул процесстин ишке ашуусун туюндурган элементтер казак тилинде төмөндөгү жолдор аркылуу калькаланат: 1) грек-латын тилиндеги туунду негиздерге *-лау*, *-лану*, *-ландыру* өндүү аффикстердин улануусу (*персистенция* – *персистенциялану*, *обсервация* – *обсервациялау* ж.б.); 2) *-ор* (*-or*), *-ент/-ант* (*-ens, -ans*) мүчөлөрү менен аяктап, кыймыл-аракетти аткарган тарапты билдирген сөздөрдүн казак тилиндеги эквиваленттерине *-гыш/-гiш* жана алардын *-шы/-шi*, *-шыл/-шiл* өндүү варианттарынын уланышы аркылуу калькалардын пайда болуусу (*рецептор* – *қабылдагыш*, *реципиент* – *қабылдаушы*, *новатор* – *жаңашыл* ж.б.). “таандыктыкты”, “касиет, өзгөчөлүктү” туюндурган *-ин(-in-)*. Суффиксалдык элемент менен аяктаган сөздөр дары-дармектердин номенклатурасына кирген аталыштарды туюндуруп, орус жана казак тилдеринде морфемаларга бөлүнбөстөн, маселен, *пенициллин* (лат. *Penicillinum*), *анальгин* (лат. *Analginum*) ж.б ошол калыбында сакталат.

Сөз болуп жаткан баптын “**Адъективдүү грек-латын элементтеринин өздөштүрүлүшү жана алардын кызматы**” аттуу экинчи параграфында адъективдүү формадагы грек-латын элементтеринин адаптацияланыш жолдору каралып, медициналык терминологиянын ар кайсы подсистемасындагы 1000 лексикалык бирдик талдоого алынган.

Сын атооч сөз түркүмүнө кирген мындай сөздөр фонографикалык аспектиден алганда, казак тилинде өздөштүрүлбөй кабыл алынган. Анткени алар казак тилине орус тилинде кандай болсо, ошол калыбында кабыл алынган. Ошондой болсо дагы айрым бир сөздөр казак тилинде фонетикалык жактан адаптациялангандыгын мисал келтирүүгө болот: нөлдік (лат. *nullus* эч кандай, бири дагы)-нулевой, нөмірлік (лат. *numerus* сан, элемент)-номерной. Адъективдүү грек-латын элементтери, грамматикалык өңүтөн алып караганда, род категориясы бар латын жана орус тилдеринен айырмаланып бир эле формада унификацияланган: лат. *medicinalis* (муж. и жен.род), *medicinale* (сред.род); орус.медицинский (муж.род), медицинская (жен.род), медицинское(сред.род); каз.*медициналық*. Казак тилинде сын атоочтор зат атооч сөздөр менен ыкташуу байланышы аркылуу байланышып, туруктуу айкаш болуп эсептелет (лат.*diathesis haemorrhagica*, рус. геморрагический

диатез, каз. геморрагиялық диатез) же изафеттик конструкцияга (лат. canaliculi urinarii; орус. мочевые каналы, каз. несеп өзекшелері) кирет.

Фактылык материалдардын анализи адъективдүү туунду сөздөрдүн төмөндөгүдөй суффиксалдык компоненттеринин ар кандай жолдор аркылуу казак тилине кабыл алынгандыгын көрсөттү: 1) **-іс-** таандыктыкты туюндурат (орус. аналитический (гр. analytikos анализге алынуучу, б.а. иликтенүүчү, талдануучу), каз. аналитикалык, орус. биологический (лат. biologicus биологияга тиешелүү гр. bios жашоо + logos түшүнүк, окуу), каз. биологиялык); -ик- (**-іс-**) суффикси сакталган сын атооч сөздөр туунду негиздер катары кабылданат: аналитикалык ж.б. ; 2) таандыктык маанисин туюндурган **-аль-** (**-al-**), суффикси казак тилинде жумшартуу белгисинин катышуусу жана ансыз келген варианттарда сакталып берилет: орус. латеральный, каз. латералды (лат. lateralis боковой); орус. базальный, каз. базальді (лат. basalis основной); 3) **-ар-(-ar-)** суффикстери казак тилиндеги сын атоочтордун курамында кездешпейт, андыктан туунду негиздер катары зат атооч сөздөр сакталат: орус. молекулярный, каз. молекулалык (лат. molecularis молекулярный от лат. moles масса, с уменьш. суффиксом - cula) ж.б. ; 4) «жарактуулук» маанисин туюндурган **-ив-** (**-iv-**) суффикси басымдуу көпчүлүк учурда өздөштүрүлөт: орус. вегетативный (лат. vegetativus растительный), каз. Вегетативтік ж.б.; –ив- суффиксинин катышуусуз да өздөштүрүү процесси жүрөт: орус. инвазивный (лат. invasivus инвазияга тиешелүү, б.а. организмге дарт козгогучтардын кирүүсү), каз. инвазиялык ж.б.; 5) **-оз-(-os-)** суффикси туунду негиздин өздөштүрүлүшүндө анын курамынан түшүп калуу тенденциясына ээ: орус. венозный (лат. venosus относящийся к венам), каз. веналык ж.б., айрым учурларда сакталып да калат: орус. фиброзный (лат. fibrosus волокнистый), каз. фиброзды; 6) **-лент-** (**-lent-**) суффиксы «көптүктү», «молдукту» тундурса, **ген – (-gen-)** «жаратуучу», «пайда кылуучу» маанилерин туюндурат. Ал эми **-ин-(-in-)** суффиксы «тешелүүлүк» маанисин берет. Аталган суффикстер салыштырмалуу азыраак кездешет: орус. рефлексогенный (лат. reflexogenus от лат. reflexus отражение + -gen- порождающий), каз. рефлексогендік; орус. вирулентный (лат. virus яд + -lent – несущий то, что названо основой, т.е. ядовитый), каз. вирулентті; рус. гиалиновой (лат. hyalinus гр. hyalos стекло, т.е. стекловидный), каз. гиалинді ж.б.

-ионный менен аяктаган сын атоочтор өзүнүн курамында латын тилиндеги зат атоочтордун **іо** генетивинин негизин **-ион** формасында сактап колдонулса, ал казак тилиндеги **-лык** формасы аркылуу өздөштүрүлөт: комиссиялык, странгуляциялык, пункциялык ж.б. Аталган генетивдердин сак-

талып которулушу сейрку кездешет: орус. эмиссионный, каз. эмиссионды (лат. emissio выпуск).

Казак жана орус тилинде өздөштүрүлгөн сын атооч сөздөрдүн курамында өздөштүрүлгөн негиздин сакталып берилишине көп сандаган мисалдарды келтирүүгө болот. Мындай сын атоочтор биз изилдөө ишибизде талдоого алган сын атоочтордун 25% түзөт: орус. аморфный (гр. amorphos бесформенный), каз. амморфты; орус. иммунный (лат. immunis свободный от чего-либо, нетронутый), каз. иммундық ж.б.

Казак тилинин медициналык терминологиясында структурасында грек-латын жана орус тилинен калькаланган казак тилинин элементтери бар адъективдер да бар: орус. сигмовидный (лат. sigmoideus имеющий форму буквы S, принадлежащий к сигмовидной кишке), каз. сигматәрізді ж.б.мындан тышкары орус тилинен приставкалар да калькаланат: орус. экстрацеллюлярный (лат. extracellularis внеклеточный), каз. жасушадан тыс ж.б.

Адъективдүү грек-латын элементтери казак тилинде кыскарган формада болуусу да ыктымал: орус. гидроксаловая кислота (лат. acidum hydroxalicum), каз. гидроксаль қышқылы; орус. иодная настойка (лат. iodicum), каз. иод тұндырмасы ж.б. Өздөштүрүүнүн мындай формасы химиялык терминологияга тиешелүү терминдерди өздөштүрүүдө басымдуулук кылат. Ал эми бир нече сөздүн катар калькаланышы казак тилиндеги *анализмдин элементтерин* көрсөтөт: орус. гигроскопическая вата (лат. hygroscopicus воспринимающий влагу), каз. ылғал тартқыш макта ж.б.

Казак тилинин медициналык терминологиясында сын атоочтордун семантикалык калькалары да кездешет: орус. тотальный (лат. totalis общий, полный), каз. толық; орус. активный (лат. activus деятельный, действующий), каз. белсенді ж.б.

Анатомия байланышкан грек-латын тилдеринен кирген сын атоочтор казак тилинин терминологиясында эквивалент-адъективдер аркылуу берилет. Ал эми мындай терминдердин берилишинде катышкан *-аль (-al)* и *-ар-(-ar-)* суффиксалдык компоненттери казак тилиндеги -лық аффиксинин жардамы аркылуу туюндурулат.

Адъективдүү грек-латын элементтери туунду негиздери субстантивдер болгон татаал сын атоочтордун курамында болуусу ыктымал: орус. артериовенозный (лат. arteriovenosus), каз. артериявеналық, орус. акромиально-ключичный (лат. acromialis относящийся к аромиону, т.е. латеральному концу ости лопатки), каз. акромион-бұғана ж.б.

«Казак тилинин терминологиясында грек-латын тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексикалык-грамматикалык типтери» деген

аталыштагы үчүнчү параграфта грек-латын элементтеринин лексикалык жана грамматикалык жактан өздөштүрүлүшүнүн төмөндөгүдөй жолдору талдоого алынган: 1) клиникалык терминдердин көпчүлүгү орус тилиндегидей кабыл алынган (*синдром* (гр. syndrome стечение); *эритема* (гр. erythema краснота), ал эми анатомиялык терминологияда мындай терминдер азыраак (*анофиз* (гр. anophysis отросток); *диплоэ* (гр. diploe губчатое костное вещество плоских костей черепа); 2) чет тилдеринен калькалоонун жыйынтыгы катары: (*агнатия-жақсыздық, декальцинация – кальцийсіздендіруж.б.*), семантикалык калькаларды (*центр – орталық, гранула - түйіршіки* др.), жарым-калькаларды (*ультраструктура-ультрақұрылым, биосинтез-биосүзілу*) келтирүүгө болот; 3) грек тилинен кирген –е менен аяктаган сөздөр орус тилинде жөндөмөлөр боюнча өзгөрбөсө, ал эми казак тилинде мындай сөздөр жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүн кабыл алышат: *алоэ, алоэнің, алоэга, алоэні, алоэда, алоэдан* ж.б.); 4) грек-латын элементтерин казак тилине адаптациялоонун бүгүнкү күндөгү башкы өнүмдүү ыкмасы, катары мүчө улоо жолу эсептелип жүрөт: а) адъективдүү грек-латын элементтерине (*неонатальный-неонатальдық, рецессивный-рецессивті*), б) чет тилдеринен сын атоочторду өздөштүрүүдө субстантивдешкен элементтерге (*гипотонический- гипотониялық, венозный- веналық*) аффикстер уланып, сөздөр өздөштүрүлөт; 5) кыскарган туунду негиздер, көбүнесе, химиялык бирикмелерди аталыштарын туюндурган терминдерде, фармацевтикалык терминология жаатында кездешет (*аскорбиновый–аскорбин; йодный – йод*); 6) субстантивдешкен жана адъективдүү грек-латын элементтери терминдик айкаштардын курамына кирет (*латеральная область шеи (лат. lateralis боковой) - мойынның латеральды аймағы, адреногенитальный синдром (лат. syndromu adrenogenitale)-адреногенитальдық синдром*); 7) казак тилинин медициналык терминологиясында грек-латын элементтеринен куралган этиштик айкалыштар кызмат аткарышат: (*хлорировать* (гр. chloros зеленоватый, хлор - химический элемент из группы галоидов) –*хлорлау, бромировать* (гр. bromos - зловоние, бром - химический элемент из группы галоидов) - *бромдау*); мындай этиштик айкаштар зат атооч сөз түркүмүнө өтүп да колдонулушу мүмкүн, анткени казак тилинде куранды мүчөлөрдүн жардамы аркасында этиштер зат атоочторго же зат атоочтор этиш создөргө өтүп колдонулат; 8) этиштик айкалыштардын биринчи компоненти атоочтуктардан болушу ыктымал (*минерализованная вода (aqua mineralisata) – минералданган су*); 9) грек-латын элементтери чакчылдардын мүчөлөрүнүн улануусу аркылуу да өздөштүрүлүшү мүмкүн (*дифференцируя-дифференциялдап*); 10) структура-семантикалык калькалар менен катар казак терминологиясында этиштик айкаштардын семантикалык калькалары да кызмат аткарышат (*анализировать* (гр. analysis) – *талдау, формировать* (лат. formare образовывать) – *қалыптастыру*); 11) казак терминологиясында грек-латын элементтери

аббревиатура турпатында да кездешет (условно-патогенные (гр. pathos болезнь, genos род) микроорганизмы (гр. micros малый, organon орган, часть целого организма) (УПМ)– шартты патогенді микроорганизмдер (ШПМ);12) медициналық терминологияда эпонимикалық терминдер да колдонулат (синдром Альпора –Альпор синдромы). Орус тилинде мындай терминдерде дарттын аталышы биринчи ал эми аны аныктаган адамдын фамилиясы андан кийин орун алса, казак тилиндеги эквиваленттерде дарттын аты адамдын фамилиясынан кийин келип, ага *-ы/-і* үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланат.

Үчүнчү баптын **“Медициналық терминдердин когнитивдик аспек- тиси”** аттуу төртүнчү параграфында грек-латын элементтерине когнитивдик аспектиден талдоо жүргүзүү аракети көрүлгөн.

Азыркы казак тилинин медициналык терминологиясындагы грек-латын элементтерин изилдөөдөн биз медициналык терминология калыптануу аба- лында экендигин көрдүк. Жалпысынан алганда, медициналык терминдер боюнча казак тилинде төмөндөгүдөй тенденциялар бар экендиги аныкталды:

1) консервативдүү мүнөздөгү тенденция; 2) төл лексиканын каражатта- рын активдүү колдонуу тенденциясы; 3) медициналык терминдердин мотив- дешүүсүнүн деңгээлин көтөрүү тенденциясы.

Мындан тышкары изилдөө ишинде концептилердин негизги типтери болгон предметтик концептилер, түшүнүк-концептилер, схема, фрейм, сце- нарии (скрипты), гештальт өңдүү категориялар каралган. Аталган катего- риялар концептуализацияланган маалыматтын мүнөзүнө жараша дифферен- цияцияланып, ал эми тилди алып жүрүүчүлөрдүн белгилүү бир тобуна (ме- дицина кызматкерлерине) тиешелүү экендигин эске алсак, анда аларды ке- сиптик лексиканын алкагында кароого болот.

Изилдөө ишибизде анатомия боюнча терминдердин концептосфера- сында материалдык, заттык, мейкиндик аспектисиндеги когнитивдик белги- лер басымдуулук кылса, ал эми клиникалык жана фармацевтикалык термин- дер системасында функционалдык, ишмердик жана утилитардык аспектиде- ги когнитивдик белгилер басымдуу.

ЖЫЙЫНТЫК

1. Казак тил илиминде орус тил илиминдегидей «латинизм», «грецизм» түшүнүктөрү жок болгондуктан, биз изилдөө ишибизде терминдердеги пре- фиксалдык, суффиксалдык жана уңгулук элементтерди камтыган “грек- латын элементтери» (ГЛЭ) деген терминди колдондук.

2. Казак тилинин медициналык терминологиясынын подсистемасында- гы грек-латын элементтеринен турган терминдердин корпусу аныкталды.

3. Казак тилиндеги медициналык терминологиясынын азыркы абалын биз мамлекеттик тил макамына ээ болгон казак тилинин өнүгүүсүнүн жаңы

этабы менен байланышта карадык. Белгилүү болгондой, бул жаңы этапта басым өздөштүрүлгөн лексикага жасалбастан, казак тилинин төл лексикасына жасалууда. Субстантивдешкен грек-латын элементтери аларга казак тилиндеги сөз өзгөртүүчү аффикстердин жалганышы менен адаптациялангандыгы ишибизде сөз жасоо калькасы катары мүнөздөлдү. Ошону менен эле бирге казак тилине префиксалдык, суффиксалдык жана уңгулук элементтер калькалангандыгы конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланды. Мындан тышкары казак медициналык терминологиясында сөз жасоо, семантикалык калькалар, аналог-калькалар, жарым калькалар бар экендиги туурасында сөз козголгон. Калькалоонун мындай жолдору аркылуу казак тилинде мурун колдонулбаган жаңы терминдер пайда болгондугуна да мисалдар келтирилген. Сөз жасоо калькасынын жыйынтыгы катары терминди аналитикалык жол аркылуу берүү эсептелет. Бул багытта изафеттик конструкциялардын да колдонулушу сейрек көрүнүш эмес.

4. Өздөштүрүлгөн терминдердин этимондору казак тилинде туунду негиздердин пайда болушуна база катары кызмат кылат. Мындай жагдай казак тилиндеги сөздөрдүн өз ара айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу менен жаңы атрибутивдик айкаштарды пайда кылат.

5. Грек-латын элементтери менен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексика-грамматикалык типтери аныкталды.

Ошентип, казак медициналык терминологиясында орус тилинин изоморфтук өзгөчөлүктөрү орун алган. Мындай жагдай, биринчи кезекте, грек-латын элементтеринин казак тилине орус тилинин орток тилдик кызматы аркылуу өздөштүрүлгөндүгү менен түздөн-түз байланыштуу. Ал эми терминдердеги алломорфтук бөтөнчөлүктөр эки тилдин (орус жана казак тилдеринин) системаларынын ар кылдыгы, алардын өнүгүүсүнүн маданий, тарыхый өзгөчөлүктөрү, башка тилдер менен болгон карым-катышы аркылуу түшүндүрүлөт.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү илимий макалаларда чагылдырылды:

1. **Касымбекова, А.Н.** Когнитивный аспект медицинских терминов [Текст] /А.Н.Касымбекова // Материалы Республиканской научно-теоретической конференции, посвященной 70-летию Б.К.Калиева «Семантика слова: лексикография, семасиология, терминология». - Алматы, 2009. – С.239-246.

2. **Касымбекова, А.Н.** О медицинских терминах в казахской термино-системе [Текст] /А.Н.Касымбекова // Материалы V Международной научно-практической конференции «Дни науки-2009». - Прага, 2009. – С.56-59.

3. **Касымбекова, А.Н.** Когнитивные признаки номинации лекарственных

ных форм в терминологии казахского языка [Текст] /А.Н.Касымбекова // Материалы II международной научно- практической интернет-конференции. - Украина, г.Переяслав-Хмельницкий, 2012.

4. Касымбекова, А.Н. Латинские и греческие элементы в анатомических терминах казахского языка (на материале словарей А.Р.Рахишева [Текст] /А.Н.Касымбекова // Сборник трудов международной научно-практической конференции «Приоритетные направления развития науки и образования: будущие стратегия». - Шымкент, КУДН, 2012.- С.127-128.

5. Касымбекова, А.Н. Медицинская терминология – система систем [Текст] /А.Н.Касымбекова // Вестник Кыргызского государственного университета им. И.Арабаева. Филологические науки, Выпуск 15. - Бишкек, 2014.- С.75-80.

6. Касымбекова, А.Н. О лексико-грамматических типах освоенных слов с греко-латинскими элементами в медицинской терминологии казахского языка [Текст] /А.Н.Касымбекова // Вестник Кыргызского государственного университета им. И.Арабаева Филологические науки, Выпуск 16-17, Бишкек, 2015. - С.34-39.

7. Касымбекова, А.Н. Субстантивные формы греко-латинских элементов в медицинских терминах казахского языка [Текст] /А.Н.Касымбекова // Сборник статей по материалам LVI международной научно-практической конференции «В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии», №1(56). - Новосибирск, 2016. - С.149-155.

8. Касымбекова, А.Н. Суффиксальные элементы существительных – деминутивов в медицинских терминах казахского языка [Текст] /А.Н.Касымбекова // Журнал "Academy". - Иваново. 2016. - №4 (7). – С.54-56.

9. Касымбекова, А.Н. Слова с греко-латинскими элементами в казахском языке и их адаптация [Текст] /А.Н.Касымбекова // Известия вузов Кыргызстана. - Бишкек. 2018. - №6. С.101-108.

10. Касымбекова, А.Н. Адъективные греко-латинские элементы в медицинской терминологии казахского языка [Текст] /А.Н.Касымбекова // Известия вузов Кыргызстана. - Бишкек. 2018. - №6. С.108-115

Касымбекова Алмаш Нысанбекованын “Казак тилинин медициналык терминологиясындагы грек-латын элементтери” темасында 10.02.06 - түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *медициналык терминология, термин, терминдик элемент, грек-латинизмдер, грек-латын элементтери, субстантивдешкен грек-латын элементтери, адъективдүү грек-латын элементтери, калькалоо, сөз жасоо калькасы, семантикалык калька, аналог-калька.*

Изилдөөнүн объектиси: Медициналык терминдер менен терминдик айкаштардагы грек-латын элементтери.

Изилдөөнүн максаты: Грек-латын элементтеринин кызмат аткаруу өзгөчөлүктөрүн ошону менен эле катар аларды казак тилинин медициналык терминологиялык системасына адаптациялоонун жолдорун аныктоо эсептелет.

Изилдөөнүн методдору: Изилдөө ишинде байкоо жүргүзүү, сыпаттама, салыштырма, анализ, синтез, жалпылоо ошондой эле структура-типологиялык, статистикалык методдор пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары: Казак тил илиминде грек-латын тилдеринен кирген терминдер алгач ирет илимий изилдөөнүн объектиси катары алынды; грек-латын өздөштүрүлгөн терминдеринин азыркы казак тилинде кызмат аткаруу бөтөнчөлүктөрүнүн жалпы тенденциялары аныкталды; грек-латын элементтеринин ар кайсы тилдик деңгээлдерде өздөштүрүлүш ыкмалары сыпатталып берилди; грек-латын элементтери катышкан өздөштүрүлгөн сөздөрдүн лексика-грамматикалык типтери аныкталды; грек-латын элементтеринин казак тилинде сүйлөгөндөр тарабынан “аңдалышы” конкретүү тилдик фактылардын мисалында көрсөтүлдү; медициналык терминдердин казак тилинде өздөштүрүлүшүнүн когнитивдик аспектин изилдөө аракети көрүлдү.

Колдонулуу чөйрөсү: Изилдөө ишинин натыйжаларын жалпы тил илими жана казак тилинин лексикологиясы курстарын өтүүдө, ошондой эле медициналык окуу жайларында терминологияны окутуу процессинде, медициналык кызматкерлердин практикасында жана окуу-методикалык материалдарды түзүүдө колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Касымбековой Алмаш Нысанбековны «Греко-латинские элементы в медицинской терминологии казахского языка» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки

Ключевые слова: *медицинская терминология, термин, терминологический элемент, греко-латинизмы, греко-латинские элементы, субстантивные греко-латинские элементы, адъективные греко-латинские элементы, калькирование, словообразовательная калька, семантическая калька, калька-аналог.*

Объект исследования: греко-латинские элементы в медицинских терминах и терминосочетаниях.

Цель исследования: выявление характера функционирования греко-латинских элементов и способов их адаптации в медицинской терминологии казахского языка.

Методы исследования: наблюдение, описание, сравнение, анализ, синтез, обобщение, структурно-типологический, статистический.

Основные выводы исследования: впервые объектом изучения выбраны греко-латинские элементы терминов медицинской терминологии казахского языка; определены общие тенденции функционирования заимствований с греко-латинскими элементами в казахском подязыке медицины; описаны способы освоения греко-латинских элементов на разных языковых уровнях; установлены лексико-грамматические типы освоенных слов с греко-латинскими элементами; предложено и доказано положение об «осознании» греко-латинских элементов носителями казахского языка; осуществлена попытка анализа когнитивного аспекта медицинских терминов, их освоения в казахском языке.

Область применения. Полученные результаты исследования могут быть использованы при чтении курсов по общему языкознанию и лексикологии казахского языка, в процессе обучения терминологии в мединститутах РК, в практике медицинских работников, при составлении учебно-методического материала.

SUMMARY

of Almash Nyssanbekovna Kassymbekova's theses "Greek-latin elements in medical terminology of Kazakh language" for the degree of candidate of philology by speciality 10.02.06 – Turkic languages.

Keywords: *medical terminology, term, terms element, greek-latinisms, greek-latin elements, nouns greek-latin elements, adjectives greek-latin elements, tracing, word-formation tracing paper, semantic tracing paper, paper-analogue.*

The object of the study: greek-latin elements in medical terms and terms combinations.

The purpose of the study – determination of character of functioning of greek-latin elements and methods of their adaptation in medical terminology of Kazakh language.

Research methods: supervision, description, comparison, analysis, synthesis, generalization, structural-typological, statistical.

Main findings of the study: first the object of study are choose the greek-latin elements of terms of medical terminology of Kazakh language; determined the general tendencies of functioning of borrowing with greek-latin elements in Kazakh sublanguage of medicine; described the methods of mastering of greek-latin elements on different language levels; prescribed the lexical-grammatical types of the mastered words with greek-latin elemefnts; propounded and evidenced thesis about "realization" of greek-latin elements the Kazakh native speakers; realised the attempt of analysis of cogniniv aspect of medical terms, their mastering in Kazakh language..

Areas of application of the research results. Materials of dissertation can be used for reading of courses on general linguistics and lexicology of Kazakh language in the process of teaching of terminology in medical university of the Republic of Kazakhstan, in practice of medical workers, at drafting of educational-methodical material.

